

Кўкон хонлигининг сўнгги хукмфармоси Сайид Муҳаммад Худоёрхон Шералихон ўглининг насаби султон Бобур ва хотини Сайидофок бегимдан тугилган Олтин Бешиқхондан бошланганлиги айтилади. Бу насаб Султон Бобурнинг ота-боболари оркали буюк Сохибқирон Амир Темури Кўрагонга бориб уланади. Ўтмишдаги кўпгина ўзбек муаррихларнинг китобларида бу хусусда анчагина маълумотлар мавжуд. Масалан, Ниёзмухаммад ибн Авазмухаммаднинг «Тарихи Шохруқия», Мирзо Олим Мушрифнинг «Ансобу-с-салотин ва тавориху-л-хавоқин» («Султонларнинг насаблари ва хоконларнинг тарихи»), Муҳаммад Солих Тошқандийнинг «Тарихи жадидаи Тошқанд» («Тошқентнинг янги тарихи»), Фозилбек Отабек ўглининг «Мукаммали тарихи Фаргона», Муҳаммад Аминбек Худоёрхон ўглининг «Фаргона музофоти хонлари хусусидаги воқеотлар», рус тарихчиси Владимир Наливкиннинг «Краткая история Кокандского ханства» («Кўкон хонлигининг қисқача тарихи») асарлари шу жумлага қиради.

Юқорида номлари зикр этилган муаррихлардан анча илгари яшаб ўтган баъзи нуфузли муаллифлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Масалан, Амир Умархон ўз девони дебчасида: «Бу ошуфта тасвидот роқими ва бу паришон абёт нозими андоқ баёни хол ва шарҳи мофилбол қилурқим, вужудим гулбуни Темури Кўрагон гулистонини шажарасини самарасидур, асолат бўстонида иззат бақорининг обу хавоси тарбияти бирла бош чекиб, нашъу намо пайдо қилди ва хилқатим ниҳолиқим, Бобур Султон чаманининг навбодасидир (Амирий. Девон. Т., «Фан», 1972, 19-бет)» дея бу ҳақиқатни тарих учун нақшлаб қолдирган бўлса, Хоннинг тоғаси Раҳмонқули оталиқнинг қизи ва завжаи муҳтарамаси Нодирабегим ҳам ўз газалларида бу фикрни такрорлаганини кўрамиз. Чунончи бир газалида у:

Саёдат хонадони шох Бобур насли покиман,
Худоё, раҳмат айла жумла авлоди изомимни,—

байтини битиб, ўз устози фикрларини давом эттирганлиги маълум (Пўлатжон Каюмов. Тазкираи Кайю-мий. Т., 1998, 150-бет).

Айни вақтда бу фикрларни рад этиб, «Олтин бешиқ» воқеасини ривоят деб ҳисобловчи тадқиқотчилар ҳам оз эмас. Биз эса «Олтин бешиқ»ни ривоят эмас, балки ҳақиқат, деб билувчилар тарафидамиз.

Шу вақтдан Умархон ва Нодирабегим гувоҳликларини хақиқатга яқин ҳисоблаб, Умархонни ҳам унинг амакиваччаси Худоёрхонни ҳам Амир Темур авлодларидан дея ҳисоблашга мойилмиз.

Худоёрхон уч марта — 1845, 1862, 1865 йилларда тахтга чиқиб, умумий ҳисобда чорак аср чамаси хонлик қилиб, 1875 йил июль ойида сохта Пўлатхон ва унга қўшилган укаси Султон Муродбек, ўғиллари Насриддинхон, Мухаммад Аминбек, шунингдек, собик саркардалари Ийсо авлиё, Абдурахмон офтобачининг бирлашган қўшинлари ҳужумига тоб беролмай, Хўжандга жўнашга мажбур бўлади, орадан бир неча кун ўтгач, Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман чақириги билан Тошкентга келиб, ўша йилнинг 12 августида: «Петербургга, император ҳузурига борасан», деб алдаб, Россия ичкарасига жўнатиб юборилади. Императордан олинган махфий фармойиш асосида Оренбург генерал-губернатори Крижановский томонидан ўша шаҳарда мажбурий ушлаб қолинади ва икки йилдан зиёдрок хонабанд ҳолда сақланади. Худоёрхон узок муддат хуфий тайёргарликдан сўнг 1877 йил ноябрида Турдиали исми ҳарбий билан тил топишиб, унинг ёрдамида аввал Афғонистон, сўнг Эрон ҳудуди орқали ҳаж ниятида Маккага боради. Ҳаж зиёратидан сўнг Ирок, Хиндистон ва бошқа мамлакатларда бўлади. Хон ҳаётининг охириги ойлари ҳақида «Туркистон вилоятининг газети»да 1881 йил 15 мартда қуйидагича хабар босилади: «Илгари Хўқандда хон бўлгон Худоёрхон Бўмбай шаҳридан ёзгон мактубида зохир қиладурким, ўтган йилларда Ўрунбурхдин Маккага кетиб, касал бўлиб, ўзига муолажа қилмок учун Бўмбай шаҳрига келибдур. Аммо Ўрунбурхдин подшоҳ хазратларидин берухсат кетгани учун Маккадин қайтар маҳалда Худоёрхон улуг императори аъзам хазратларига маъруз айлаб, гуноҳин афв қилмокни илтимос қилгон экан. Энди эшитиладурки, Туркистон вилоятининг улуг генерал-губернатори Худоёрхондин маъафв айлаб, Ўрусия мамлакатига қайтмоқлари хусусида розилик берибдурлар».

Хоннинг пгундан кейинги қисмати ҳақида «Тарихи Мухйии Хўқандий» китобида бундай битилган: «Бўмбайдин яна Богдод тарафи билан дарё орқали бирмунча муддат Гавсул Аъзам ва Имоми Аъзам мазорларида чилла ўтириб, у ердан Илох иродаси билан Эрон йўлидан Кобул тарафга дарвеш либосида бир неча дарвешлар билан Хазор денгизига, ундан Ислом шайх Хиротий маскан тутган Каррух деган жойга келди... Хон Эронда эканидаёқ амир Абдурахмонхон эшитиб қолиб, Хирот ҳокимига Кўкон хонининг барча буюмларини Хиротга олиб келиш ва у ердан икрому эхтиром билан Кобулга етказиш хусусида фармон беради. Бирок Каррухда хоннинг бетоблиги зўрайиб, Хиротдан келган сардор ва аскарбошилар билан учрашганда, уларга асло рўйхуш бермаган, уларнинг Хирот шаҳрига таклифларини қабул ҳам қилмаган. Каррухда хон бевафо дунё лаззатларидан воз кечиб, бу дунёдан кўз юмди. Марҳум хон вафотидан сўнг Абдурахмон амри ила Каррух мавзеида хонга ниҳоятда яхши макбара қурилди, қорихона бино қилдириб, кўпдан-кўп ҳужралар солинди. Хон Хирот шайхулисломи бўлмиш Эшон шахид Ислом шайх мазорига дафн этилди». Ўзбекистон Республикаси Давлат архивида сақланаётган ҳужжатларга кўра, Худоёрхон 1882 йил ёзида вафот этган.

Худоёрхон вафоти ҳақидаги кўплаб манбаларда у Маккада биллагига чиққан ёмон ярани Бўмбайда инглиз докторига операция қилдирган бўлса ҳам яра тузалмагани ва хоннинг ўлими ҳам шу яра оқибатида содир бўлгани қайд этилган. Сўнгги вақтда ЎзРМД архивида топилган материалларга, жумладан Худоёрхон билан ҳаж сафарида, ундан

сўнг Каррухда бирга бўлган, хонни дафн этиш маросимида шахсан катнашган хивалик савдогар Турдибойхўжа Ўтамишевнинг гувоҳлигича, хон Каррухга яқинлашган чоғда каттик кўкрак огриги касалига учраб, бир ой чамаси ётганидан сўнг шу дард туфайли вафот этади. (ЎзРМД архи-ви, ж.1., х. 4, иш 45, 35-саҳифа).

"Тарих Уммони сирлари" китобидан, Шариф Юсупов